

فصلنامه تحقیقات جدید در علوم انسانی

Human Sciences Research Journal

دوره چهارم، شماره ۳۲، زمستان ۱۳۹۹، صص ۵۳۵-۵۱۰ New Period 4, No 32, 2021, P 510-535

ISSN (2476-7018)

شماره شاپا (۲۴۷۶-۷۰۱۸)

تحلیل و ساختار موسیقی آذربایجان

بهروز بزرگر^۱، دکتر حسن ریاحی^۲، محمد سریر^۳

۱. دانشکده هنر و معماری گروه موسیقی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، ایران

۲. استاد راهنمای دانشجو

۳. استاد مشاور دانشجو

چکیده

هدف از انجام پژوهش حاضر بررسی نقش مقام‌های آذری در رپرتوارهای ارکسترال و نوازندگی پیانو می‌باشد. موسیقی فولکلور و مقام به عنوان یک ژانر اساسی در میان ژانرهای موسیقی، همواره مورد توجه آهنگسازان دنیا قرار گرفته است. به این منظور در این تحقیق به بررسی مقام‌ها در کارهای حرفه‌ای آهنگسازان پرداخته و آثار، مطالعات علمی و اظهارات آهنگسازان آذربایجانی پرداخته شده و با مروری بر آثار، نمونه‌های موجود در ژانرهای مختلف مقام ارائه شده است. همچنین به تجزیه و تحلیل آثار برای پیانو و گروه سازهای مجلسی پرداخته شده است. در نتیجه‌گیری، نتایج تحلیل‌های انجام شده بر روی آثار آهنگسازان مختلف که براساس مدل و الگوهای ترکیبی مقام است ارائه شده است.

واژه‌های کلیدی: مقام‌های آذری (فولکلور آذربایجان)، رپرتوارهای ارکسترال نوازندگی پیانو

۱. پیانو

پیانو، کلاوسن (هارپسیکورد)، ارگ و آکوردئون معروف‌ترین سازهای شستی‌دار می‌باشند. مجموعه شستی‌های این سازها نوازنده را قادر می‌کند تا چندین نت را همزمان، آسان و سریع بنوازد. در دو سده اخیر، شمار آثار برجسته‌ی ساخته شده برای پیانو بیش از هر ساز تکنواز دیگر بوده است. پیانو به طور معمول سه پدال دارد. مهم‌ترین آن‌ها پدال نگهدارنده صدا (damper pedal) در سمت راست است که نوازنده‌ی پیانو با استفاده از آن می‌تواند صداها را حتی هنگامی که شستی‌ها رها شده‌اند تداوم بخشد. پدال تک سیم (una cord) در سمت چپ که اغلب به عنوان پدال ملایم نیز شناخته می‌شود، صدا را هموارتر می‌کند و از شدت و قدرت آن می‌کاهد. پدال میانی، پدال سوسته نوتو (sostenuto) به ندرت به کار گرفته می‌شود؛ این پدال به نوازنده امکان می‌دهد که برخی صداها را بدون تداوم بخشیدن به صداها، دیگر تداوم دهد. پیانو که در حدود ۱۷۰۰ میلادی ابداع شد، در دهه‌ی ۱۷۸۰ کاربردی کم و بیش گستره یافت و در دهه‌ی ۱۸۵۰ از نظر مکانیکی تکمیل شد. امروزه پیانو از محبوب‌ترین سازها است و در تکنولوژی‌ها، همنازی‌ها و نیز همراه با ساز یا سازهای دیگر به کار می‌رود. (درک و دریافت موسیقی، کیمی‌ین، راجر، ۱۹۳۴: ۶۹، ۷۰)

۲. موسیقی فولکلور آذربایجان

موسیقی عبارت صادقانه و واقعی تر از وقایع در ذهن می‌باشد. در جایگاه و مقامی که کلام عاجز می‌ماند، موسیقی همه چیز را به زبان خودش منتقل می‌کند. به بیان دقیق‌تر، موسیقی زبان اندیشه و فلسفه می‌باشد. شاید موسیقی راه را برای آن اندیشه‌های فلسفی به جهان الهی، و جهانی بودن هموار کند. از این گذشته، موسیقی یک هدیه نادر از طرف خداوند محسوب می‌شود، که از طریق آن انسان می‌تواند با جهان ارتباط برقرار کند. (Mugam falsafasi, K. Bünyadzadə, 2018:89)

موسیقی فولکلور بعنوان میراث گرانهای مدنی مردم آذربایجان، جایگاه بسیار مهمی در موسیقی آذربایجان دارد و از اهمیت ویژه‌ای برخوردار می‌باشد. موسیقی فولکلور ژانرهای گوناگونی دارد که از جمله دستگاه‌های مقامی، مقام‌های ضربی یا ریتمیک، مقام‌های با حجم کم، تصنیف و رنگ‌ها شامل موسیقی فولکلور می‌باشند. ژانر مقامی نه تنها در موسیقی آذربایجان بلکه در موسیقی بیشتر ملت‌های شرق برای خود جایگاه بسیار مهمی دارد. مقام در کشورهای مختلف با نام‌های گوناگون شناخته می‌شود که در ایران با نام دستگاه، در کشورهای عربی و ترکیه با نام ماکام، در آذربایجان موغام، در تاجیکستان و ازبکستان ماکون، در چین (اویغور) موکان، در هندوستان راقا، در قزاقستان کوی، در قرقیزستان کوم، در اندونزی پانت، در ژاپن قاقاکو نامیده می‌شود. در کشورهایی که نام برده شد موسیقی فولکلور در تمام ژانرها اعم از خصوصیات ملی هر کشور دارای نوآوری در تمام فرم‌ها می‌باشد. از زمان‌های قدیم تا الان خواننده و

سازنده نقش مهمی در زندگی مردم داشته می‌باشد و در میان مردم از حرمت و احترام و عزت خاصی برخوردار بوده است. برای هر چه بهتر اجرا کردن مقام‌ها از طرف خواننده‌ها و سازنده‌ها معلومات بیشتر، تجربه و مهارت زیادی طلب می‌کند. کلمه موغام، مقام، ماکام، ماکون، همه دارای یک معنی هستن و در عربی به معنای مکان ایستادن و توقف می‌باشد.

در متن موغام (مقام) از اشعار و غزل‌های شاعران نامدار و مشهور آذربایجان همچون: ملا محمد فضولی، نظامی گنجوی، عمادالدین نسیمی، سیدعظیم شیروانی، صمد وورغون، سلیمان رستم، نباتی و ناتوان استفاده می‌شود. (az.wikipedia.org/wiki/azerbaycan_xalq_musiqisi, 2020)

دستگاه‌های مقامی در پیشرفت و هر چه بهتر اجرا شدن موسیقی فولکلور در درجه اول قرار دارند و از اهمیت ویژه‌ای برخوردار می‌باشند. اثر علمی و پژوهشی آهنگساز و موسیقیدان بزرگ و شهیر مردم آذربایجان اوزیر حاجی ییلی به نام "اساس موسیقی خلق آذربایجان" که اساس سیستم لاد (مد) را در آهنگ‌های فولکلور و رقص‌های آذری را تشکیل می‌دهد بررسی می‌کند. در این سیستم ۷ لاد (مد) اصلی (راست، شور، سه گاه، شوشتر، بیات شیراز چهارگاه، همایون) و ۳ لاد کمکی (علاوه) (شهناز، سارنج، نوع دوم چهارگاه) وجود دارد.

یکی از ژانرهایی که در موسیقی فولکلور آذربایجان بیشتر حایز اهمیت بوده مقام‌های ضربی می‌باشند. مقام‌های ضربی در درجه اول در دستگاه‌های مقامی از نظر اسلوب موسیقی و کامپوزیشن (ترکیب- ساخت) فرق می‌کنند. مقام‌های ضربی از نظر حجم بزرگ و طولانی می‌باشند لکن قطعه ای یک بخشی می‌باشند یعنی اثری یک موومانی می‌باشند. در مقام‌های ضربی بخش‌های اینسترومنتال و بخش‌های وکال باهم برابر می‌باشند. برعکس دستگاه‌های مقامی که از ریتم آزاد استفاده می‌شود در مقام‌های ضربی موسیقی وکال با مشایعت اینسترومنتال از ریتم دقیق و ثابت استفاده می‌شود. عادات مقام‌های ضربی با مقدمه‌ای اینسترومنتال و گسترش یافته شروع می‌شود. در طول مقام‌های ضربی بعد از بخش‌های وکال اینسترومنتال از طرف آنسامبل قطعه‌های ویرتئوز مانند اجرا میشود. قطعه ای که همواره در رجیستر بالا اجرا می‌شود در آخر قطعه به طرز آرام و ساکت پایان می‌یابد. (Azerbaijan Zerbi (Mugamlar, R. Zohrabov, 1986

رنگ‌ها هم در ترکیب مقام‌هایی به شکل دستگاه و هم در ترکیب مقام‌های با حجم کم و هم در ترکیب مقام‌های ضربی از طرف دسته نوازنده و یا آنسامبل ایفا می‌شود. رنگها بعد از شعبه‌های معینی از دستگاه مقامی ایفا می‌شود که بعد از هر شعبه‌ای که رنگ ایفا میشود نام آن شعبه به همان رنگ داده می‌شود. مثلا اگر در دستگاه راست بعد از شعبه ولایتی رنگی ایفا بشود آن رنگ ولایتی نامیده می‌شود. رنگ در دستگاه مقامی شعبه‌هایی که پشت سرهم اجرا می‌شود را به هم پیوند داده و در بین شعبه‌ها تضاد ایجاد میکند تصنیف ژانر وکال- اینسترومنتال در موسیقی فولکلور آذربایجان می‌باشد. اوایل تصنیف‌ها بصورت مستقل بدست آمده و اجرا می‌شدند اما بعداً تصنیف‌ها یکی از بخش‌های جداناپذیر دستگاه‌های مقامی

شدند. ترانه‌های فولکلور (خلق) آذربایجان یکی از ژانرهایی است که نقش بسیار مهم و بزرگی در موسیقی فولکلور آذربایجان دارد. در طول عصرها این ترانه‌ها با گذشت زمان فرم خاصی به خود گرفته و تغییر کرده و کامل شده‌اند. در این ترانه‌ها معنویات، امید، آرزو و آداب و رسوم مردم و خلق نمایان می‌شود. در متن ترانه‌های فولکلور از ژانرهای مختلف شعر و ادبیات پوئتیک به خصوص از ژانر بایاتی بیشتر استفاده می‌شود. ترانه‌های فولکلور بخش وسیعی از زندگی را احاطه می‌کنند به طوری که از بدو تولد تا آخرین روز زندگی انسان را احاطه می‌کنند. کودک از زمان تولد اولین ترانه‌هایی که می‌شنود لالایی مادرش هست و در زمان مرگ در بالای سر متوفی بایاتی‌های حزین و سنگین خوانده می‌شود. ترانه‌های فولکلور (خلق) آذربایجان هم از نظر ژانرو هم از نظر مضمون بسیار غنی و پرمحتوا هستند. از این نظر ترانه‌های فولک (خلق) آذربایجان را به چهار گروه تقسیم می‌کنند:

– ترانه‌های شغلی (آمک)

– ترانه‌های مراسمی

– ترانه‌های معیشتی

– ترانه‌های تاریخی (همان منبع)

۳- رقص‌های فولکلور با موضوعات مختلف

ملودی این رقص‌ها به چندین قسمت تشکیل می‌شوند. بعضی از این‌ها به شخصیت‌های جداگانه از جمله (گول گز، گوله باتون، خالا باجی، برلیانت، سروری، ایلقاری) و بعضی‌ها با نام شهرها و روستاها (آذربایجان، قارس، عسگرانی)؛ رنگ‌ها (چهره ای، نارنجی، دارچینی، عنابی، مخملی) و موقع رقص استفاده از اشیا (رقص با قوال، نعلبکی، دستمالی) و طایفه‌هایی که در آذربایجان زندگی کردن. (ترکمه، قایتاچی، افشاری و کردی) بستگی دارد. رقص‌های آذربایجان از نظر ریتم خصوصیات رنگارنگی دارند. اما بیشتر از ریتم‌های ۲/۴، ۳/۴، ۶/۸ استفاده می‌شود.

1. Amak
2. Gul gaz
3. Gula batin
4. Khala Baji
5. Bereliant
6. Sarvari
7. Ilqari
8. Azarbaijan
9. Qars
10. Asgarani
11. Qaval
12. Naalbaki
13. Dasmali
14. Tarakama
15. Qaytaqi
16. Afshari va kurdi

۴- ماهیت چند فرهنگی مقام (موغام)

با توجه به موقعیت جغرافیایی آذربایجان و از همه مهمتر موقعیت آن در جاده تاریخی ابریشم، همواره عضو فعال جامعه جهانی، و عرصه وقایع فرهنگی و دارای اهمیت بسزایی بوده است. تصادفی نیست که دانشمندان، متفکران و شاعران آذربایجانی با غنی‌سازی آن، به فرهنگ و علم اسلامی کمک‌های ارزنده‌ای کرده‌اند. با توجه به نقش فرهنگ اسلامی در تمدن مدرن، می‌توانیم با جسارت ادعا کنیم که بخش قابل توجهی از این نقش بر عهده آذربایجان است. جالب است که نه تنها موسیقی مقامی از این منظر که مقام به عنوان یک مرحله و بخشی از موسیقی جهانی است جای تعجب ندارد، به عکس به عنوان یک نظم بسیار منطقی پذیرفته و در نظر گرفته می‌شود. جمهوری آذربایجان بیشتر حامل ارزش‌های شرقی است. مقام این اندیشه را تجسم می‌کند که برای اینکه روح خود را در درون خود حفظ داریم، باید یک ذهنیت را براساس ارزش‌های خودمان توسعه دهیم. بنابراین مقام نه تنها در فرهنگ ملت بلکه در تاریخ اندیشه خود جایگاه و نقش مهمی نیز دارد. مقام یک مفهوم اساسی است که زیربنای تفکر و معنویت آذربایجان است. و در این مفهوم تمام ویژگی‌های آن منعکس شده و همچنین یافت می‌شود. به عبارت دیگر، مقام مانند آینه، تمام تغییرات، سکون و پیشرفت این ملت را منعکس می‌کند. مقام همانطور که در بالا ذکر شد حاوی همان کیفیت بی نظیر و با کیفیت عالی آذربایجان است: خوشبینی و تحمل. مهم این است که اگرچه آذربایجان قرن‌ها صحنه جنگ‌های خونین بوده و در نتیجه توافق‌های خیانتکارانه بین امپراتوری‌ها معامله و تقسیم شده است، اما این کیفیت را از دست نداده است، نسبت به بیگانگان تهاجمی نبوده، بلکه مهمان‌نوازتر، ملایم‌تر و تحمل‌پذیرتر شده است. تأیید آنچه گفتیم را می‌توان به وضوح در مقام مشاهده کرد.

(Mugam falsafasi, K. Bünyadzadə, 2018:121)

این یک واقعیت است که مقام مفهومی است که ریشه در اندیشه ملت دارد و اولین و وصف‌ناپذیرترین منبع قدرت آن است. همانطور که مشهور است، ژانرهای مختلف موسیقی در دوره‌ها و شرایط مختلف ظهور پیدا کردند و حتی به اوج و قله‌ی موفقیت نیز رسیدند، محبوب شدند و رو به افول گذاشتند. در حقیقت، دقیقتر این است که آن موسیقی‌ها را صدای روح زمان خود بنامیم. نمونه‌های آن شامل موسیقی راک، بلوز یا جاز است. هیچ‌کس نمی‌تواند انکار کند که در گذشته، هر یک از این ژانرها به اوج خود رسیده بودند، موسیقیدانان مشهور بزرگ شدند، ارتش میلیونی از طرفداران داشتند و هنوز هم امروز وجود دارد. با این حال، وقتی به ماهیت هر یک از آنها و بار معنایی که آنها حمل می‌کنند نگاه می‌کنیم، واضح است که آنها پژواک یک حقیقت محدود از یک دوره محدود بودند. رنگ‌ها و تصنیف‌هایی که در میان شعبه‌ها افزوده شده است، مد نظر نیست، بلکه در نامگذاری دستگاه‌های مقام به عنوان مثال؛ سه‌گانه، شور یا بیات-کرد و سایر موارد اصول و اساس آن مدنظر قرار می‌گیرد؛ آغاز، اوج و پایان.

و باید اضافه کرد که سیستم مقام، هر چقدر هم گسترده باشد، نظم داخلی خود را دارد. به این معنا که، مقام حتی می‌تواند یک سیستم قانونمند داخلی داشته باشد. اگرچه برای نوآوری‌ها و بداهه‌نوازی‌ها بستر

بازی داراست، اما این سیستم بلافاصله هرگونه ریتم و سرعت خارجی را که به طور نامناسب اضافه می‌شود، آشکار می‌کند و مورد انتقاد و حذف استادان مقام‌شناس قرار می‌گیرد. قدرت درونی مقام این است که ریشه‌های آن همانند تاریخ مردم است. همانطور که قبلاً نیز اشاره کردیم، می‌توان در مقام‌ها بازتاب هر دو تفکر باستانی ترک و فرهنگ اسلامی که بعدها بر این مناطق حاکم بود، مشاهده کرد. مقام یک باغ سالم است که ریشه‌های ملت را با حالات پیوند می‌دهد. (Mugamfalsafasi, K. Bünyadzadə, 2018:124)

۵- اساس و پایه موسیقی فولکلور (خلق) آذربایجان

قاعده و قانون‌های ساختار لادهای آذربایجان و ملودی‌های معناداری که براساس این قانون‌ها ساخته می‌شوند از لحاظ علمی - نظری برای تحلیل این ملودی‌ها باید جهات اساسی و پایه موسیقی فولکلور (خلق) آذربایجان را فراگرفت. آن جهات اساسی عبارت می‌باشد از:

- سیستم صدا.

- اصول پیوند تراکورها.

- قاعده و اصول ساختار ردیف صوتی لادهای آذربایجان.

- قاعده و اصول به وجود آمدن لادهای آذربایجان.

موسیقی‌شناسی که چهار جهت اساسی را خوب فرا نگیرد، در زمینه تحقیق و بدست آوردن نتایج درست در موسیقی فولکلور (خلق) آذربایجان و در نحوه پیدایش موسیقی فولکلور و در تعیین ارزش نمونه‌های دیگر موسیقی فولکلور ناکام خواهد ماند. آهنگسازی که می‌خواهد برای مردم در یک زبان موسیقایی روان و شفاف موسیقی بنویسد اگر قانون‌های نوشتن موسیقی برای لادهای آذربایجان را بصورت اساسی نداند خیلی سخت و مشکل می‌تواند که طلب و خواسته شنونده‌ها را برآورده کند.

در موسیقی آذربایجان هفت لاد اساسی وجود دارد. که شامل: (راست، شور، سه گاه، شوشتر، چهارگاه، بیات شیراز، همایون) در آذربایجان از همه بیشتر از لاد سه گاه و شور استفاده می‌شود. اکثر ترانه‌های فولکلور، آهنگ‌های رقص و دیگر فرم‌ها بیشتر در لاد شور و سه گاه ساخته شده‌اند. لاد همایون از همه کمتر استفاده می‌شود. (zarbaycan Xlaq musiqisinin asaslari, U. Hacibeyov, 2014:3)

۶- قاعده و اصول ساختار ردیف صوتی لادهای آذربایجان

ردیف صوتی ۷ لاد که اساس موسیقی فولک (خلق) آذربایجان را تشکیل می‌دهند از ساختار مختلف تراکورها و اصول پیوند مختلف تراکورها بوجود می‌آید. تراکورهایی که اساس ردیف صوتی لادهای آذربایجان را تشکیل می‌دهند عبارتند از:

جدول ۱: تتراکوردهایی که اساس ردیف صوتی لادهای آذربایجان را تشکیل میدهند.

تتراکورد	فواصل	
تتراکورد اصلی (اساس)	پرده - پرده - نیم پرده	۱-۱-۱/۲
تتراکورد کمکی (فرعی)	پرده - نیم پرده - پرده	۱-۱/۲-۱
تتراکورد کمکی ۲ (فرعی)	نیم پرده - پرده - پرده	۱/۲-۱-۱
تتراکورد کاسته	نیم پرده - پرده - نیم پرده	۱/۲-۱-۱/۲
تتراکورد افزوده	نیم پرده - یک و نیم پرده - نیم پرده	۱/۲-۱/۵-۱/۲

(منبع: Azarbaycan Xlaq musiqisinin asaslari, U. Hacibeyov, 2014)

برای بدست آوردن اساس لادهای آذربایجان در ردیفهای صوتی مورد نظر باید دو شرط را در نظر گرفت: قاعده و قانون کونسکونت جدی و دقیق در ساختار ردیفهای صوتی همواره از ردیف فاصله های چهارمهای درست، یا پنجمهای درست، ششمهای بزرگ و ششم های کوچک تشکیل می شود. پرده های ردیف صوتی نباید تریتون بوجود بیاورد.

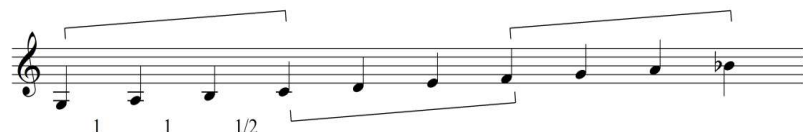
برای درست کردن ردیف صوتی لادهای اساسی آذربایجان با انتخاب تتراکورد و از هر پرده تتراکورد انتخاب شده به طرف بالا و یا پایین چهارمهای درست و پنجمهای درست لازم است درست کنیم. اگر در ردیف صوتی بدست آمده تریتون وجود ندارد پس آن اساس یکی از لادهای اساسی آذربایجان را تشکیل می دهد.

۷- اصول و قاعده آهنگسازی در لادهای آذربایجان در اسلوب موسیقی فولکلور (خلق)

۱- لاد راست

بر اساس فرمول ۱-۱-۱/۲، از پیوند سه تتراکورد برابر بر اساس نوع اول اصول پیوند تتراکورد (زنجیروار) ردیف صوتی لاد راست بدست می آید. ردیف صوتی لاد راست بر اساس قانون کونسکونت پشت سرهم فاصله چهارم درست بوجود می آورد. در این ردیف صوتی پرده اول تتراکورد دوم یا همان پرده چهارم تتراکورد اول مایه لاد راست می باشد.

ردیف صوتی لاد راست با مایه «دو» در اکتاو اول

در لاد راست چهار پرده قابل توقف وجود دارد که آهنگها و رقصها و رنگهایی که در این لاد درست می شوند به این پردهها استناد می کنند. این پرده ها عبارتند از: پرده های چهارم، ششم، هفتم، هشتم.

پرده چهارم: مایه (تونیک).

پرده ششم: درجه سوم (میانی) بالایی نت مایه (تونیک).

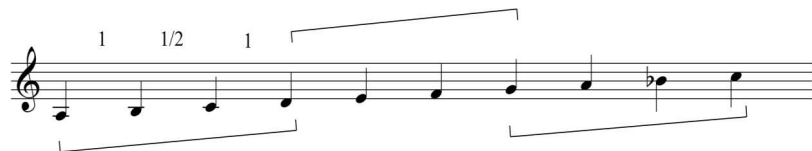
پرده هفتم: درجه چهارم (زیرنمایان) بالایی نت مایه (تونیک).

پرده هشتم: درجه پنجم (نمایان) نت مایه (تونیک).

۲- لاد شور

بر اساس فرمول ۱-۱/۲-۱ و از پیوند سه تتراکورد برابر بر اساس نوع اول اصول پیوند تتراکوردها (زنجیروار) ردیف صوتی لاد شور بدست می‌آید. ردیف صوتی لاد شور براساس قانون کونسکونت پشت سرهم فاصله چهارم درست بوجود می‌آورد. در این ردیف صوتی پرده چهارم تتراکورد اول یا پرده اول تتراکورد دوم مایه لاد شور می‌باشد.

ردیف صوتی لاد شور با مایه «ر» در اکتاو اول

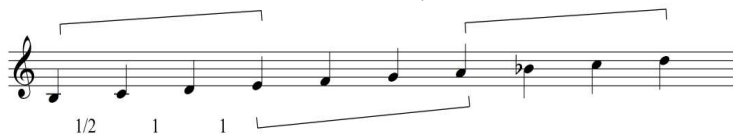

در لاد شور هشت پرده قابل توقف وجود دارد. در ردیف صوتی لاد شور از پرده سوم تا پرده دهم پرده‌های قابل توقف می‌باشند. آهنگ‌ها و رقص‌ها و رنگ‌هایی که در لاد شور درست می‌شوند به این پرده‌ها استناد می‌کنند. این پرده‌ها عبارتند از: پرده‌های سوم، چهارم، پنجم، ششم، هفتم، هشتم، نهم، دهم.

۳- لاد سه گاه

بر اساس فرمول ۱-۲-۱/۱ و از پیوند سه تتراکورد برابر بر اساس نوع اول اصول پیوند تتراکوردها (زنجیروار) ردیف صوتی لاد سه‌گاه بدست می‌آید. ردیف صوتی لاد سه‌گاه هم مثل لاد راست و شور برطبق قانون کونسکونت است. یعنی ردیف صوتی لاد سه‌گاه از سری چهارم‌های درست پشت سرهم درست می‌شود. در این ردیف صوتی پرده اول تتراکورد دوم یا همان پرده چهارم تتراکورد اول مایه لاد سه‌گاه می‌باشد و پرده دوم تتراکورد اول پرده اصلی لاد سه‌گاه می‌باشد.

ردیف صوتی لاد سه‌گاه با مایه «می» در اکتاو اول

در لاد سه گاه هم مانند لادهای شور و راست پرده های قابل توقف وجود دارد. در لاد سه گاه پنج پرده قابل توقف وجود دارد که آهنگها و رقصها و رنگهایی که در این لاد درست می‌شوند به این پرده ها استناد می‌کنند. این پرده‌ها عبارتند از: پرده های دوم، چهارم، ششم، هفتم، نهم.

۴- لاد شوستر

بر اساس فرمول $1/2-2-1/1$ و از پیوند دو تتراکورد کاسته برابر و بر اساس نوع دوم اصول پیوند تتراکوردها (مجزا) و بواسطه دوم افزوده یعنی (بین نت چهارم تتراکورد پایین و نت اول تتراکورد بالا فاصله دوم افزوده به وجود می‌آید) ردیف صوتی لاد شوستر بدست می‌آید. ردیف صوتی لاد شوستر برطبق قانون و قاعده کونسکونت است یعنی ردیف صوتی لاد شوستر پشت سر هم از سری پنجم‌های درست، بدست می‌آید. در لاد شوستر پرده ششم (پرده دوم تتراکورد دوم) مایه لاد شوستر و پرده سوم تتراکورد اول پرده اصلی لاد شوستر می‌باشد. بر خلاف دیگر لادها در شوستر کادانس نیمه تمام در مایه (پرده ششم) و کادانس تمام و کامل در پرده اصلی (پرده سوم) تمام می‌شود.

ردیف صوتی لاد شوستر با مایه «لا» در اکتاو اول

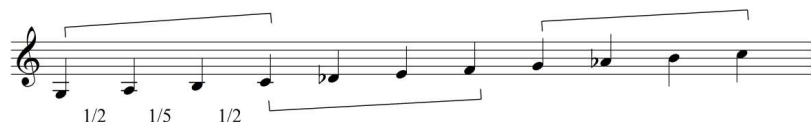

ردیف صوتی لاد شوستر در حجم اکتاو کاسته می‌باشد و چون از نظر حجم از هفت لاد اساسی کوچک می‌باشد به همین خاطر سه پرده قابل توقف دارد. این پرده ها عبارتند از: پرده های سوم- ششم- هفتم. در دستگاه مقامی شوستر دو شعبه اساسی به این پرده های قابل توقف استناد می‌کنند. مایه شوستر، در پرده‌های سوم و ششم. شعبه ترکیب، در پرده هفتم.

۵- لاد چهارگاه

بر اساس فرمول $1/2-2/5-1/1$ و از پیوند سه تتراکورد برابر ردیف صوتی لاد چهارگاه بدست می‌آید. اما پیوند تتراکوردها باهم فرق دارد. یعنی تتراکورد اول با تتراکورد دوم بر اساس نوع اول اصول پیوند تتراکوردها (زنجیروار) و تتراکورد دوم با تتراکورد سوم بر اساس اصول پیوند تتراکوردها (مجزا) و بواسطه دوم بزرگ باهم پیوند داده می‌شوند. در این ردیف صوتی پرده چهارم مایه لاد چهارگاه می‌باشد. ردیف

صوتی لاد چهارگاه با مایه «دو» در اکتاو اول

در این ردیف صوتی از صدای سل اکتاو کوچک تا صدای فا اکتاو اول پشت سرهم سری چهارم های درست و از صدای دو اکتاو اول تا صدای دو اکتاو دوم پشت سرهم سری پنجم های درست بعمل می آید. از لحاظ تعداد پرده ها ردیف صوتی لاد چهارگاه از ردیف صوتی دیگر لادها متفاوت است. از یازده پرده ردیف صوتی لاد چهارگاه هفت تا پرده قابل توقف هستند. آهنگها و رقص ها و رنگهایی که در لاد چهارگاه درست می شوند به این پرده ها استناد می کنند. این پرده ها عبارتند از: پرده های دوم - چهارم - ششم، هفتم، هشتم، نهم، یازدهم. شعبه های دستگاه مقامی چهارگاه هم به این پرده ها استناد می کنند. مایه چهارگاه، در پرده دوم و چهارم.

- بسته نگار، در پرده ششم.

- مانند مخالف، در پرده هفتم.

- حصار، در پرده هشتم.

(۵) منصوریه، در پرده نهم و یازدهم.

۶- لاد بیات شیراز

براساس فرمول ۱/۲-۱-۱ و از پیوند دو تتراکورد برابر و براساس نوع سوم اصول پیوند تتراکوردها و بواسطه نیم پرده در وسط (نت آخر تتراکورد اول و نت اول تتراکورد دوم فاصله سوم کوچک تشکیل میدهند) ردیف صوتی لاد بیات شیراز بدست می آید. ردیف صوتی لاد بیات شیراز براساس قاعده و قانون کونسکونت پشت سرهم از سری ششم های کوچک درست می شود. در این ردیف صوتی پرده چهارم تتراکورد اول مایه لاد بیات شیراز می باشد.

ردیف صوتی لاد بیات شیراز با مایه «دو» در اکتاو اول

در لاد بیات شیراز چهار پرده قابل توقف وجود دارد. آهنگها و رقص ها و رنگهایی که در این لاد درست می شوند به این پرده ها استناد می کنند. این پرده ها عبارتند از: پرده های دوم - چهارم - ششم - هشتم. همچنین شعبه های دستگاه مقامی بیات شیراز هم به این پرده ها استناد می کنند.

مایه بیات شیواز، در پرده چهارم.

بیات اصفهان، در پرده دوم و چهارم.

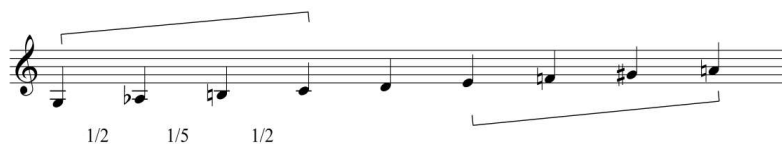
حوذال، در پرده هشتم.

۷- لاد همایون

همایون یکی از هفت لاد اساسی می‌باشد که ردیف صوتی مخصوص به خود را دارد. اوزبیر حاجی بیلی نظریه لاد همایون را از دو جهت مورد بررسی قرار داده‌اند.

۱- همایون نظری. ۲- همایون عملی (پراکتیکی).

۱- **همایون نظری:** براساس فرمول $1/2-2/5-1/1$ واز پیوند دو تتراکورد برابر و بر اساس نوع چهارم اصول پیوند تتراکوردها و بواسطه یک پرده در وسط (نت آخر تتراکورد اول با نت اول تتراکورد دوم فاصله سوم بزرگ تشکیل میدهد) ردیف صوتی لاد همایون بدست می‌آید. ردیف صوتی لاد همایون براساس قانون و قاعده کونسکونت، پشت سرهم از سری ششم‌های بزرگ درست می‌شود. ردیف صوتی لاد همایون دو تا مایه دارد. پرده چهارم و پرده نهم.

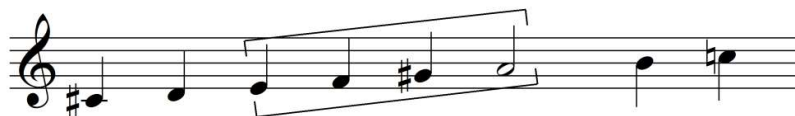
ردیف صوتی لاد همایون با مایه «دو» و «لا» در اکتاو اول

اما این ردیف صوتی بالا، بخاطر اینکه برای درست کردن ملودی و آهنگسازی مناسب نبود اوزبیر حاجی بیلی همایون عملی (پراکتیکی) را بوجود آورد که در همایون نظری اگر تتراکورد اول را یک اکتاو بالا ببریم ردیف صوتی لاد همایون عملی (پراکتیکی) بوجود می‌آید.

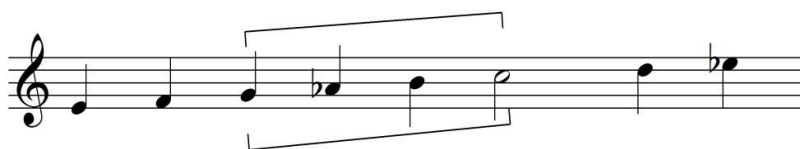
ردیف صوتی لاد همایون عملی (پراکتیکی)

این ردیف صوتی بالا عبارت است از ردیف صوتی دو شوشتر ناتمام با مایه «لا» و «دو» که در زیر به آنها اشاره می‌شود.

شوشتر با مایه "لا"

شوشتر با مایه "دو"

شوشتر با مایه "لا" و "دو"

اما وقتی دو تا شوشتر با مایه «لا» و «دو» باهم پیوند می‌شوند در هر دو ردیف صوتی صداهای مشترکی بوجود می‌آید.

اگر صداهای تکراری را یعنی در شوشتر «لا» دو تا پرده آخر (سی - دو) و در شوشتر «دو» هم، دو تا پرده اول (می - فا) را برداریم ردیف صوتی همایون پراکتیکی (عملی) بدست می‌آید.

لاد همایون پنج پرده قابل توقف دارد. لاد شوشتر که سه پرده قابل توقف دارد (سوم، ششم، هفتم) به این پرده‌ها دو تا پرده قابل توقف دیگر اضافه میشود. یعنی پرده‌های (دوم، چهارم). به همین دلیل لاد همایون پنج پرده قابل توقف دارد. (دوم، سوم، چهارم، ششم، هفتم). اگر در لاد شوشتر پرده ششم کادانس نیمه تمام و پرده سوم کادانس تمام به حساب می‌آید اما در لاد همایون پرده چهارم کادانس نیمه تمام و پرده دوم کادانس تمام می‌باشد.

شعبه‌های لاد همایون که بر این پرده‌ها استناد می‌کنند:

- مایه همایون، در پرده دوم و چهارم.
  - مایه شوشتر، در پرده سوم و ششم.
  - ترکیب، در پرده هفتم.
- حال با توجه بیانات صورت گرفته به مثال‌هایی می‌پردازیم:

۱- ماهنی کوچه لره سو سیمیشم در لاد بیات شیراز

آهنگ فولکلور کوچه لره سو سیمیشم از زیباترین و معروفترین آثار فولکلور آذربایجان می‌باشد که در لاد بیات شیراز می‌باشد که توسط آهنگساز بزرگ فیکرت امیراؤ برای پیانو تنظیم شده است.

Piano kuchalara su sapmisham

Moderato cantabile

1. 5. 9. 13. 17. 18.

Piano

2. 24. 29. 33. 38. 42. 46.

Piano 3

50

54

58

62

67

72

rit.

آهنگ فولکلور کوچه لره سو سیمیشم.

(منبع: Azari Folk Song Arrang, F. Amirov, 1977)

۲- اوورتور آپرای کوراوغلو

اُپرای کوراوغلو اثر اوزبیر حاجی بیلی، این اپرا در سال ۱۹۳۷ نوشته شده است. آهنگساز در این اثر که بیشتر جنبه حماسی و قهرمانی دارد از اصول و قواعد لاد چهارگاه استفاده کرده و این اثر بر پایه لاد چهارگاه نوشته شده است

Moderato

Piano I

Moderato

Piano II

10

10

This block contains the first system of a musical score. It features two piano parts, Piano I and Piano II, each with a grand staff (treble and bass clefs). The tempo is marked 'Moderato'. The music consists of several measures with various rhythmic patterns and melodic lines. Measure numbers 10 are indicated at the end of the first and second systems.

11

11

12

12

13

13

14

14

15

15

16

16

This block contains the second system of the musical score, continuing from measure 11 to 16. It follows the same format as the first system, with two piano parts and a grand staff. Measure numbers 11 through 16 are clearly marked at the end of each system.

The image displays a musical score for piano, consisting of five systems of music. Each system contains two staves: a grand staff (treble and bass clefs) and a single treble clef staff. The music is written in a key signature of two flats (B-flat and E-flat) and a 3/4 time signature. The measures are numbered 17, 18, 19, 20, and 21. Measure 17 features a complex rhythmic pattern with eighth and sixteenth notes. Measures 18 and 19 continue this pattern with some melodic variation. Measure 20 shows a change in the bass line, and measure 21 concludes the sequence with a final chord. The notation includes various musical symbols such as beams, slurs, and dynamic markings.

اُپرای کوراوغلو اثر اوزیر حاجی بیلی، این اپرا در سال ۱۹۳۷ نوشته شده است.
(منبع: Koroglu Opera, U. Hacibayli, 1958:3)

۳- اُپرای مقامی راست

اُپرای لیلی و مجنون اثر اوزیر حاجی بیلی که در سال ۱۹۰۸ نوشته شده است در همان سال بر روی صحنه رفت و به نمایش گذاشته شد. با اُپرای لیلی و مجنون نه تنها در آذربایجان بلکه در شرق و عالم مسلمان زیربنا و اساس صنعت اُپرا گذاشته شد. اوزیر حاجی بیلی در نوشتن لیبرتوی (متن) این اُپرا از پوئم شاعر معروف و کلاسیک آذربایجان محمد فضولی بنام لیلی و مجنون استفاده کرده و بر اساس همین پوئم فضولی لیبرتوی اُپرا را نوشته است. این اولین اُپرا می‌باشد که آهنگساز در موسیقی این اُپرا اساساً از موسیقی مقامی و تصنیف‌ها استفاده کرده است. مثلاً طبق نت زیر مقدمه پرده دوم اُپرای لیلی و مجنون در لاد راست نوشته شده است.

Leyli va majnun

mus: Uzeyir.hajibayov

vivo

The musical score is written for piano in 3/4 time and D major. It consists of four systems of music. The first system includes a trill (tr) in the right hand. The second system starts at measure 8. The third system starts at measure 14. The fourth system starts at measure 19. The score is written for piano with treble and bass clefs.

The image displays a musical score for piano, consisting of five systems of music. Each system contains a grand staff with a treble clef on the upper staff and a bass clef on the lower staff. The key signature is three sharps (F#, C#, G#), and the time signature is 4/4. The score is marked with measure numbers 26, 31, 36, 41, and 46. The notation includes various rhythmic values such as eighth and sixteenth notes, as well as rests and chords. The piece concludes with a double bar line at the end of the fifth system.

اُپرای لیلی و مجنون اثر اوزیر حاجی بیلی که در سال ۱۹۰۸ نوشته شده است.

(منبع: Leyli va macnun operasi. U. Hacibeyov. 1959:101)

۸- لادهای کمکی (علاوه)

در موسیقی فولکلور (خلق) آذربایجان به همراه هفت لاد اساسی، ۳ لاد کمکی (علاوه) هم وجود دارد.

– شهناز

– سارنج

– چهارگاه نوع دوم

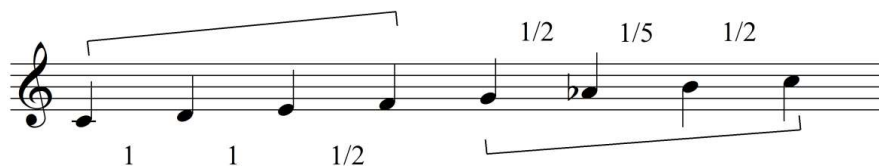
اگر ردیف صوتی لادهای اساسی از پیوند دو و یا سه تتراکورد برابر و بر طبق قانون کونسکونت درست شده است اما ردیف صوتی لادهای کمکی (علاوه) از پیوند دو و یا سه تتراکورد غیر برابر درست شده است که طبق قانون کونسکونت نیست.

۱- شهناز

لاد شهناز با نام و شعبه شور شهناز در ترکیب دستگاه شور میباشد و ردیف صوتی مخصوص به خود را دارد. ردیف صوتی لاد شهناز براساس فرمول $1-1/2-1-1/2$ (تتراکورد اول) و $1/2-2/5-1/1$ (تتراکورد دوم) و از پیوند دو تتراکورد غیر برابر و براساس نوع دوم اصول پیوند تتراکوردها (مجزا از هم) و بواسطه فاصله دوم بزرگ درست می شود. این لاد در چهارچوب اکتاو درست بوجود آمده و مایه لاد پرده چهارم ردیف صوتی می باشد.

$$1-1-1/2 + 1/2-1/5-1/2$$

ردیف صوتی لاد شهناز با مایه «فا» در اکتاو اول

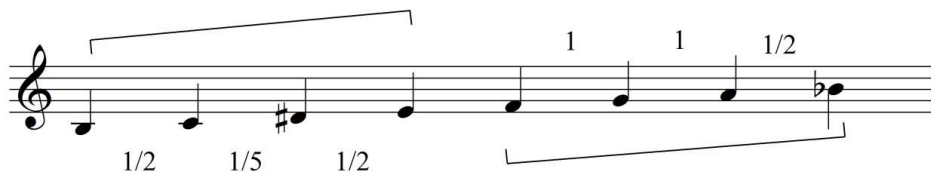

لاد شهناز دو تا پرده قابل توقف دارد. این پرده‌ها عبارتند از: پرده چهارم و پرده پنجم. در دستگاه مقامی شهناز هم، شعبه‌های دستگاه به این پرده‌ها قابل توقف استناد می کنند. مایه شهناز در پرده پنجم شروع می شود و در پرده چهارم تمام می شود. شعبه شهناز زیر و گوشه آذربایجان در یک اکتاو بالاتر (زیرتر) به پرده‌های بالایی (زیر) استناد می کند. لکن در لاد شهناز تمام نت های تتراکورد پایین (تتراکورد اول) میتوانند مایه باشند. (دو- ر- می- فا). چون نت دو مایه لاد راست - نت ر مایه لاد شور- نت می مایه لاد سه گاه.

۲- سارنج

اگر چه سارنج در دستگاه شور مثل یک شعبه ایفا می شود اما مانند لاد ردیف صوتی مخصوص به خود را دارد. براساس فرمول $1/1-2/5-1/2$ (تتراکورد اول) و $1-1-1/2$ (تتراکورد دوم) و از پیوند دو تتراکورد غیر برابر و بر اساس نوع دوم اصول پیوند تتراکوردها (مجزا از هم) و بواسطه فاصله دوم کوچک درست می شود. پرده چهارم ردیف صوتی مایه لاد سارنج می باشد. $1/2-1/5-1/2 + 1-1-1/2$

ردیف صوتی لاد سارنج با مایه «می» در اکتاو اول

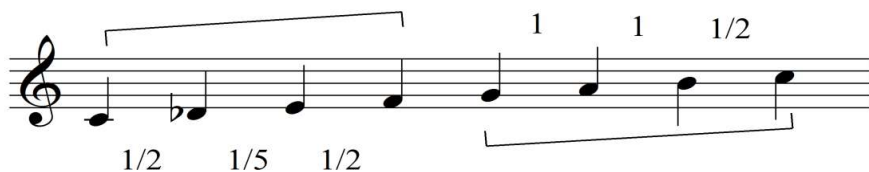
در لاد سارنج مانند لاد سگاه پنج پرده قابل توقف وجود دارد که آهنگ‌ها و رقص‌ها و رنگ‌هایی که در این لاد درست می‌شوند به این پرده‌ها استناد می‌کنند. پرده های دوم، چهارم، ششم، هفتم، نهم. شعبه‌های لاد سارنج بر اساس پرده‌های قابل توقف:

- مایه سارنج، در پرده دوم
- شعبه شکسته فارس، در پرده چهارم
- شعبه مبرقه، در پرده هفتم
- شعبه عراق، یک اکتاو زیر تر از مایه.

۳- چهارگاه نوع دوم

ردیف صوتی لاد چهارگاه نوع دوم از پیوند سه تتراکورد غیر برابر درست می‌شود. براساس فرمول $1/2-1/1-2/5$ (تتراکورد اول) و $1-1/2-1/1$ (تتراکورد دوم) بر اساس نوع اول اصول پیوند تتراکوردها (زنجیروار) باهم پیوند داده می‌شوند و تتراکورد سوم بر اساس فرمول $1-1/2-1/1$ و براساس نوع دوم اصول پیوند تتراکوردها (مجزا) و بواسطه دوم بزرگ با تتراکورد دوم پیوند داده می‌شود و به همین ترتیب ردیف صوتی لاد چهارگاه نوع دوم بوجود می‌آید. $1/1-2/1-5/2+1-1-1/2$.

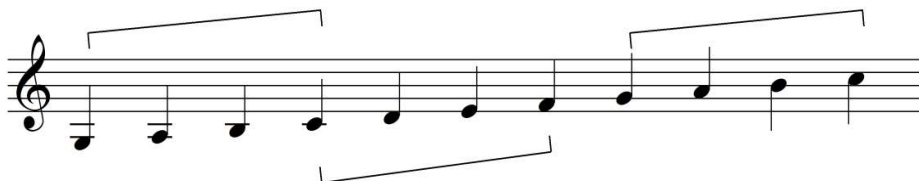
ردیف صوتی لاد چهارگاه نوع دوم با مایه «دو»

در هر دو نوع چهارگاه میزان کوک و دیابازون و وسعت ردیف صوتی از پیوند سه تتراکورد (پایین، وسط، بالا) عبارت است. از این تتراکوردها، تتراکورد پایینی همان اکتاو تتراکورد بالایی هست. به همین ترتیب ردیف صوتی کامل چهارگاه نوع دوم طبق شکل زیر می‌باشد و پرده چهارم ردیف صوتی مایه لاد چهارگاه نوع دوم می‌باشد. (Azarbaycan Xlaq musiqisinin asaslari, U. Hacibeyov, 2014:3)

(2014:3)

ردیف صوتی کامل چهارگاه نوع دوم

درلاد چهارگاه نوع دوم هفت پرده قابل توقف وجود دارد که آهنگ‌ها و رقص‌ها و رنگ‌هایی که در این لاد درست می‌شوند به این پرده‌ها استناد می‌کنند. این پرده‌ها عبارتند از: پرده‌های دوم، چهارم، ششم، هفتم - هشتم، نهم، یازدهم.

۹- نتیجه‌گیری

موسیقی آذربایجان ژانرهای مختلفی دارد که یکی از آن ژانرها موسیقی مقامی (موغام) می‌باشد که بخش اعظمی از موسیقی آذربایجان را موسیقی مقامی تشکیل داده است. همان‌طور که گفتیم موسیقی مقامی آذربایجان از هفت دستگاه اصلی به نام‌های راست، شور، سه‌گاه، شوستر، بیات شیراز، چهارگاه و همایون و از سه دستگاه کمکی بنام‌های شهناز، سارنج و نوع دوم چهارگاه تشکیل شده است. در دستگاه مقامی سه بخش مهم درآمد، برداشت و مایه وجود دارد که در همه‌ی دستگاه‌ها اجرا می‌شود. در بین شعبه‌های دستگاه، رنگها، تصنیف‌ها و ترانه‌هایی اجرا می‌شود که متعلق به همان شعبه می‌باشد. موسیقی مقامی در آفرینش آهنگسازان آذربایجان نقش مهمی دارد. همه آهنگسازان آذربایجان در آثار خود از موسیقی مقامی استفاده کرده و آثار فاخر زیادی بر پایه موسیقی مقامی نوشته‌اند. تمام آهنگسازان آذربایجان در تمامی ژانرهای موسیقی کلاسیک از جمله: سمفونی، اپرا، اپرتا پیانو و آواز، پیانو، اینسترومنتال و کنسرتو از موسیقی مقامی استفاده کرده‌اند.

اپرای لیلی مجنون در سال ۱۹۰۸ توسط اوزیرحاجی بیلی نوشته شده است و در همان سال به روی صحنه رفت و مورد استقبال مردم قرار گرفت. با اپرای لیلی مجنون برای اولین بار زیربنای اساسی صنعت اپرا در شرق و عالم مسلمان گذاشته شد.

اوزیرحاجی بیلی در نوشتن لیبرتوی این اپرا از پوئم شاعر معروف و کلاسیک آذربایجان محمد فضولی^۱ بنام لیلی و مجنون استفاده کرده و براساس همین پوئم فضولی لیبرتوی اپرا را نوشته است. این اولین اپرا می‌باشد که آهنگساز در موسیقی این اپرا بیشتر اساساً از موسیقی مقامی و تصنیف‌ها استفاده کرده است.

اپرا با اوورتور که در دستگاه راست نوشته شده است شروع می‌شود و بعد قسمت اول پرده اول با گروه کُر شروع می‌شود. بعد از گروه کُر پارت مجنون و لیلی شروع می‌شود که آهنگساز در این قسمت اپرا از مقام ماهور هندی استفاده کرده که از خانواده دستگاه راست می‌باشد. بعد از این قسمت دوئت لیلی و مجنون

شروع می‌شود که چون این قسمت اُپرا غم‌انگیز و غمناک می‌باشد، آهنگساز در این قسمت از مقام سه‌گاه استفاده کرده که با مقام سه‌گاه بر حزن و اندوه این اپیزود افزوده است. در پارت آواز خواندن پدر مجنون از مقام چهارگاه و در پارت آواز خواندن مادر مجنون از شعبه مخالف استفاده شده است.

در پارت آواز خواندن پدر مجنون از مقام چهارگاه و در پارت آواز خواندن مادر مجنون از شعبه مخالف استفاده شده است. بعد از این اپیزود در قسمت دوم اُپرا پارت گروه کُر دختران شروع می‌شود که آهنگساز در این قسمت با نهایت اُستادی از مقام های ضربی استفاده کرده که گروه کُر دختران در شعبه سیمای شمس نوشته شده و اجرا می‌شود. در صحنه آواز خواندن عرب‌ها و مراسم خواستگاری لیلی اؤزیر حاجی بیلی از خود دستگاه شور استفاده کرده که به همین ترتیب از تمام شعبه‌ها و گوشه‌های مقام‌های متفاوت در این اُپرا استفاده کرده است. بعد از این مجنون به تنهایی آواز می‌خواند که آهنگساز از شعبه کُر شهنواز استفاده می‌کند. در پارت پدر مجنون دوباره مقام شور زده و خوانده می‌شود و در پارت لیلی که آواز می‌خواند از شعبه زمین خارا استفاده شده است. بعد از این پارت آهنگساز تا آخر پرده اول از شعبه قاطر استفاده کرده که پرده اول را بصورت پرشور و باهیجان به پایان میرساند. در آغاز پرده دوم و قسمت سوم اُپرا آهنگساز آواز خواندن زید را بر پایه مقام راست نوشته است. بعد از این در قسمت گروه کُر مهمانان و مجنون از مقام شوستر استفاده شده است.

در پرده سوم و قسمت چهارم اُپرا بخاطر اینکه آواز مجنون حزن و لیریک باشد اؤزیر حاجی بیلی موسیقی این قسمت را بر پایه مقام بیات شیراز نوشته است. در قسمت بعدی که گروه کُر می‌خواند، آهنگساز از شعبه عراق استفاده کرده که شعبه عراق در رجیستر زیر و بالا اجرا می‌شود.

در پرده چهارم و قسمت پنجم اُپرا در پارت آواز ابن سلام از شعبه عثمانی استفاده شده است. در قسمت بعدی آریای مجنون که بسیار غمناک و اندوهگین می‌باشد آهنگساز برای نشان دادن غم و غصه مجنون از مقام سه‌گاه استفاده کرده که نهایت حزن و اندوه را با مقام سه‌گاه نشان داده است.

در قسمت ششم اُپرا در آواز خواندن مجنون آهنگساز از مقام بیات کُر استفاده کرده است و با این قسمت اُپرا به پایان می‌رسد و طبق بررسی و تحلیلی که صورت گرفت نقش مهم مقام‌های آذری را در آثار ارکسترال و پیانو مشاهده کردیم.

فهرست منابع و مآخذ

منابع فارسی

– کیمی ین، راجر، درک و دریافت موسیقی، ترجمه ی یاسینی، ۱۳۸۰، تهران، نشر چشمه.

منابع انگلیسی:

___ Azərbaycan xalq musiqisinin esaslari. U. Hacibeyov. Ishiq nashriyyati
_ 1944 .

___ Azərbaycan Zerbi Mugamlar, R. Zohrabov, Ishiq Nashriyyati, Baki, 1986 .

___ Bünyadzadə K. Mugam Falsafasi, Bakı: Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2018. – 160 səh.

___ Leyli va macnun operasi. U. Hacibeyov. Azərbaycan devlet nashriyyati
_ 1959.

Mahni, F. Amirov, Ishiq Nashriyyati, Baki, 1977.

Romans sevgili canan, U. Hajibeyli, Ishiq Nashriyyati, Baki, 1950

منابع اینترنتی:

___ az.wikipedia. org/wiki/azerbaycan_xalq_musiqisi, 2020